

Adabiyot o'qitish metodikasida umumdidaktik va xususiy-metodik tamoyillar mutanosibligi

Sabitova Tadjixon –

Chirchiq davlat pedagogika universiteti professori v.b.,
pedagogika fanlari doktori (DSc)

E-mail: t.sabitova@cspu.uz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0533-0232>

Annotatsiya. Mazkur maqolada adabiyot o'qitish metodikasida umumdidaktik va xususiy-metodik tamoyillarning o'zaro mutanosibligi hamda ularning ta'lim samaradorligini ta'minlashdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Unda ilmiylik, tizimlilik, izchillik, ongliklik va faollik kabi umumdidaktik tamoyillarning badiiylik, obrazlilik, estetik idrok, matn asosida tahlil qilish va mustaqil talqin kabi xususiy-metodik tamoyillar bilan uyg'unlashuvi yoritiladi.

Kalit so'zlar: adabiyot o'qitish metodikasi, umumdidaktik tamoyillar, xususiy-metodik tamoyillar, mutanosiblik, badiiylik, obrazlilik, estetik idrok, badiiy matn, mustaqil fikrlash, adabiy kompetensiya, ijodiy faoliyat.

Соотношение общедидактических и частно-методических принципов в методике преподавания литературы

Аннотация. В статье анализируется взаимное соотношение общедидактических и частно-методических принципов в методике преподавания литературы, а также их значение в обеспечении эффективности образовательного процесса. Раскрывается взаимосвязь таких общедидактических принципов, как научность, системность, последовательность, сознательность и активность, с частно-методическими принципами, включающими художественность, образность, эстетическое восприятие, анализ художественного текста и самостоятельную интерпретацию.

Ключевые слова: методика преподавания литературы, общедидактические принципы, частно-методические принципы, соотношение, художественность, образность, эстетическое восприятие, художественный текст, самостоятельное мышление, литературная компетентность, творческая деятельность.

The correlation of general didactic and specific methodological principles in the methodology of teaching literature

Annotation. This article analyzes the correlation between general didactic and specific methodological principles in the methodology of teaching literature, as well as

their significance in ensuring the effectiveness of the educational process. It examines the integration of such general didactic principles as scientificity, systematicity, consistency, consciousness, and activity with specific methodological principles, including artistry, imagery, aesthetic perception, text-based analysis, and independent interpretation.

Keywords: *methodology of teaching literature, general didactic principles, specific methodological principles, correlation, artistry, imagery, aesthetic perception, literary text, independent thinking, literary competence, creative activity.*

KIRISH

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq milliy tarbiyashunoslik tizimini tubdan yangilash hamda o'quv-tarbiya jarayonini zamonaviy pedagogik tafakkur mezonlariga moslashtirish dolzarb vazifa sifatida kun tartibiga qo'yildi. Ushbu islohotlar samorasi o'laroq, milliy pedagogika tarixi va amaliyotida ilgari kuzatilmagan yangicha shakldagi rasmiy normativ-pedagogik hujjatlar – alohida fanlar bo'yicha ta'lim konsepsiyalari ishlab chiqildi. Ular qatorida maydonga kelgan «Adabiy ta'lim konsepsiyasi» yangilanayotgan jamiyat sharoitida badiiy adabiyotni o'qitishning strategik maqsad hamda vazifalarini aniq belgilab berdi. Maqsad hamda vazifalarning o'zgarishi, o'z navbatida, adabiy ta'limning mazmuniy mundarijasini hamda uni o'rgatishning usul va vositalarini qayta ko'rib chiqishni taqozo etdi. «Adabiy ta'lim konsepsiyasi»dagi yetakchi ilmiy-nazariy g'oyalarga tayangan holda sohaning «Davlat ta'lim standarti» (DTS) yaratildi. Ushbu standart turli sinf dasturlari va darsliklarida aks etishi lozim bo'lgan, shuningdek, o'quvchilar tomonidan egallanishi shart deb hisoblangan bilim, ko'nikma, malakalar hamda ma'naviy-axloqiy sifatlarning minimal darajasini qonunlashtirdi. DTS belgilagan minimal ko'rsatkichlar ta'lim subyekti bo'lmish har bir sog'lom o'quvchi erishishi zarur bo'lgan majburiy marra bo'lib, u muayyan ta'lim bosqichini yakunlayotgan shaxsga nisbatan davlat tomonidan qo'yilgan eng kam talab sifatidagi pedagogik maqomga ega. Standard mezonlari asosida shakllantirilgan yangi «Adabiyot» o'quv dasturlarida esa maktabda badiiy adabiyotni o'qitish vositasida o'quvchilar o'zlashtirishi zarur deb topilgan bilimlar tizimi va amaliy ko'nikmalar majmui o'z ifodasini topdi.

Diqqatga sazovor tomoni shundaki, «Adabiy ta'lim konsepsiyasi»ga binoan, o'quv dasturida aks etadigan bilimlar hajmi va murakkablik darajasi ta'lim standartidagi minimal talablardan har doim yuqori turadi. Chunki DTS mezonlarini o'zlashtirish barcha uchun majburiy xarakterga ega bo'lsa-da, dasturda taqdim etilgan o'quv materialini har bir o'quvchi bir xil ko'lamda va to'liq to'plashi shart qilib qo'yilmaydi. Adabiyot fanidan dastur talablarini o'zlashtirish darajasi o'quvchining shaxsiy qiziqishi, intellektual salohiyati, iqtidori hamda ma'naviy-estetik ehtiyojlariga vositalanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Adabiyot o'qitish metodikasi masalalari Q.Yo'ldoshev, B.To'xliyev, Q.Husanboyeva, R.Niyozmetova kabi o'zbek olimlarining tadqiqotlarida keng yoritilgan. Q.Yo'ldoshev adabiy ta'limda badiiy asarni o'quvchining mustaqil idroki va estetik tafakkuri asosida o'rganish muhimligini ta'kidlaydi. B.To'xliyev adabiyot o'qitish jarayonida badiiy matnni tahlil qilish, o'quvchilarning fikrlash va talqin qilish faoliyatini rivojlantirishga e'tibor qaratadi. Q.Husanboyeva adabiy ta'limda o'quvchining faol ishtiroki, mustaqil fikrlashi va ijodiy yondashuvini shakllantirishni muhim metodik omil sifatida ko'rsatadi. R.Niyozmetova esa, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlardan foydalanish orqali adabiy ta'lim samaradorligini oshirish imkoniyatlarini asoslaydi.

Tadqiqot metodologiyasida tizimli, kompetensiyaviy va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlardan foydalanildi. Umumdidaktik tamoyillar – ilmiylik, tizimlilik, izchillik, faollik va ko'rgazmalilik – adabiyot fanining xususiy-metodik tamoyillari, ya'ni badiiylik, obrazlilik, estetik idrok, matn asosida tahlil qilish va mustaqil talqin bilan uyg'un holda

qo'llanadi. Bunday mutanosiblik adabiyot darslarida o'quvchilarning badiiy-estetik tafakkuri, mustaqil fikrlashi va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Pedagogik nuqtai nazardan ta'lim standartlari uzoq muddatli strategik maqsadlarga mo'ljallangan va hukumat darajasida tasdiqlanadigan davlat ahamiyatiga molik meyoriy hujjatdir. Dastur esa ushbu standart talablariga muvofiq ravishda tuzilib, Ta'lim vazirligi tomonidan amaliyotga joriy etiladi. Muayyan vaqt o'tishi bilan jamiyat rivoji va ta'lim sifatining oshishi natijasida o'quvchilarning asosiy qismi dastur talablarini erkin egallash darajasiga yetsalar hamda ularning bilim va ko'nikmalari meyoriy minimal darajadan sezilarli ravishda yuqorilab ketsa, davlat standartlari qayta ko'rib chiqiladi. Standard ko'rsatkichlarining bosqichma-bosqich oshirilishi millatning intellektual va ma'naviy salohiyatini yuksaltirishga xizmat qiladi; buning ortidan o'quv dasturlarining qiyinlik darajasi va ko'lam ham mutanosib ravishda o'sib boradi. O'z navbatida, an'anaviy baholash tizimida DTSning minimal talablarini to'liq bajargan va belgilangan ko'nikmalarni egallagan o'quvchi «o'rta» ko'rsatkichli ta'lim oluvchi sifatidagi bahoga loyiq ko'riladi.

Adabiyot o'qitish metodikasida umumdidaktik tamoyillarni qo'llashda o'quv jarayonini haddan tashqari yengillashtirishdan qochish lozim. Inson tafakkuri ko'z bilan bilvosita ko'rilgan narsalardan ko'ra teranroq va kengroq bilimlarni idrok etish xususiyatiga ega. Faqat yaqqol ko'rgazmalilikka tayanadigan ta'lim modelida o'quvchining bilimi ko'rgan doirasi bilan cheklanib qoladi, bu esa mantiqiy hamda abstrakt fikrlashni chegaralaydi. O'quv jarayonini asossiz ravishda yengillashtirish va materialni tayyor holda taqdim etish tarbiyaviy hamda didaktik prinsiplarga har doim ham mos kelavermaydi. Mazkur yondashuv yetuk yoshdagi bolaga ovqatni chaynab berishga o'xshaydi; vaziyatning to'g'ri yechimi esa o'quvchini mustaqil ravishda o'quv va ma'naviy vazifalarni hal etishga o'rgatishdan iboratdir. Didaktik va xususiy-metodik tamoyillar mutanosibligini ta'minlashning eng maqbul yo'li – bilimlarni o'quvchi shaxsiga shunchaki «singdirish» yoki yodlatish emas, balki uni mustaqil mushohada yuritishga, izlanishga hamda aqliy mehnat orqali haqiqatga erishishga yo'naltirishdir. Ijtimoiy va ta'limiy muhit ta'sirida o'quvchida mavjud bo'lgan ichki imkoniyatlar negizida yangi axloqiy va ma'naviy qualities shakllanadi. Shu sababli, badiiy asarni o'rganish yoki murakkab pedagogik masalani yechishda o'quvchini o'z aqliy va ma'naviy resurslaridan unumli foydalanishga undash zarur. Masalan, o'z mezonlarga ko'ra shaxsda muayyan axloqiy va estetik fazilatni shakllantirish talab etilsa, unga tayyor nasihatlar o'qish o'rniga, avvalo o'sha ma'naviy sifatning mohiyati, uning inson hayotidagi zarurati haqida mustaqil ravishda axborot va dalillar to'plash topshirig'i beriladi hamda ularning izlanishlariga to'g'ri yo'nalish ko'rsatiladi. Bu kabi aqliy va emotsional mehnat natijasida egallangan fazilatlar o'quvchining qisqa muddatli xotirasida shunchaki saqlanib qolmay, uning ma'naviy dunyosi va tabiatining ajralmas qismiga aylanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Bugungi adabiy ta'lim amaliyoti o'qituvchidan o'quv jarayonining har bir bosqichida an'anaviy hamda zamonaviy usullarning uyg'unligiga erishishni talab etadi. Jumladan, hikoya, suhbat, ma'ruza, muammoli topshiriq va mashqlar, o'quv-munozaralari, ta'limiy o'yinlar, kitob bilan mustaqil ishlash, dasturlashtirilgan va axborot texnologiyalariga tayanuvchi ta'lim vositalari, shuningdek, og'zaki va yozma nazorat shakllari adabiyot o'qitishning samarali metodik arsenalini tashkil etadi. Biroq zamonaviy adabiyot metodikasi fani ta'lim jarayoniga nafaqat bilimli va malakali mutaxassisni, balki har taraflama barkamol, yuksak ma'naviyatli shaxsni shakllantirish talabini qo'ymoqda. Ushbu oliy maqsadga erishish uchun o'qituvchilarni komil insonni tarbiyalashning zamonaviy metodikasi, ilg'or pedagogik texnologiyalar hamda zaruriy metodik-material resurslar bilan tizimli ravishda qurollantirish tazozo etiladi.

Hozirgi davrda o'sib kelayotgan avlodni ham ma'naviy, ham aqlan, ham jismonan barkamol insonlar etib tarbiyalash milliy pedagogika ilmi hamda uzluksiz ta'lim amaliyoti

oldiga o'quv-tarbiya jarayonini tubdan yangilash vazifasini qo'yimoqda. Ta'limning dastlabki va quyi bosqichlaridanoq o'quvchilar ma'naviyatini shakllantirish, ularda dunyoqarash poydevorini qurishda adabiyot hamda o'qish darslarining o'rni beqiyosdir. Badiiy asar matnini to'g'ri va teran idrok etishga yo'naltirilgan ta'lim jarayonida o'quvchi mustaqil fikrlashga, uqib o'qishga, o'zgalar qarashlaridagi nozik jihatlarni ilg'ashga, shuningdek, shaxsiy va o'zgalarning emotsional kechinmalar dunyosini kuzatish ilevatsiyasiga ega bo'ladi. Oqibatda u Olamni, Odamni va o'z ichki dunyosini kashf etib, shaxsiy «men»ining shakllanishida bevosita faol subyekt sifatida ishtirok etadi. Ushbu uzviy va murakkab pedagogik vazifalarni amalga oshirishda darsliklar eng asosiy manba hamda metodik ko'makchi hisoblanadi. Darslik sahifalarida taqdim etiladigan o'quv materiallari, asar matnlari va topshiriqlar tizimi ta'lim-tarbiya jarayonining pirovard maqsadlariga to'liq mutanosib bo'lishi lozim. Biroq an'anaviy hamda amaliyotdagi ayrim «O'qish kitoblari» va «Adabiyot» darsliklarining tarkibiy tuzilishi hamon kichik va yuqori yoshdagi o'quvchilar psixologiyasi, ularning bugungi intellektual salohiyatiga har doim ham mos kelavermaydi. Zamonaviy o'quvchilarning bilishga bo'lgan ehtiyoji hamda intellektual imkoniyatlari mualliflarning tasavvuridan sezilarli darajada yuqori. Metodik tahlillar ko'rsatishicha, darsliklardagi o'quv materiallarining muayyan qismi soddalashtirilgan, jo'n yoki quruq nasihatbozlikka qurilgan bo'lib, ular bolaning aqliy, emotsional va kognitiv imkoniyatlarini to'laqonli yuzaga chiqarishga imkon bermaydi.

Matn yuzasidan beriladigan savol va topshiriqlarning xarakteri adabiyot o'qitishning estetik va kognitiv tamoyillarini belgilovchi bosh omildir. «Asar matnida nima deyilgan?», «Qaysi misrada muayyan voqea tasvirlangan?» yoki factual ma'lumotlarni shunchaki qaytarishga qaratilgan jo'n topshiriqlar bolani faqat reproduktiv faoliyatga – matn mazmunini ko'r-ko'rona takrorlashga va xotirada saqlashga majbur qiladi. Aksincha, «Asar mazmunidan qanday xulosaga keldingiz?», «Muallif ushbu tasvir orqali nimani ifodalamoqchi bo'lganini o'z so'zlaringiz bilan qanday tushuntirasiz?», «Qahramonning bu xatti-harakatiga siz qanday munosabat bildirasiz?» kabi mantiqiy va muammoli savollar o'quvchini emotsional-kognitiv izlanishga undaydi. Bu kabi topshiriqlar bolani badiiy asardan estetik zavq va ma'naviy ozuqa olishga, o'zining mustaqil nuqtai nazarini shakllantirishga hamda matn mohiyatiga chuqur kirib borishga yo'naltiradi.

O'quvchilarni badiiy asarlar ko'magida ma'naviy-estetik barkamollikka yo'naltirish nuqtai nazaridan darsliklar evolyutsiyasini tahlil etish muhim ilmiy-pedagogik ahamiyatga ega. Ta'kidlash joizki, uzoq yillar davomida foydalanilgan darsliklarda, asosan, quyidagi tizimli kamchiliklar saqlanib qoldi:

O'quvchi subyektivligining inkor etilishi: Darsliklarda bilimlarni o'zlashtirish jarayonida o'quvchining faol va ijodiy ishtiroki deyarli ko'zda tutilmagan. O'quvchining vazifasi darslik muallifi va o'qituvchi tomonidan tayyor holda sun'iy ravishda berilgan ma'lumotlarni xotirada saqlab qolishdan iborat deb qaralgan.

Xotiraga yo'naltirilganlik (memorizatsiya): Darsliklar asosan mexanik xotira resurslaridan foydalanishga mo'ljallangan. Materialni aynan eslab qolgan o'quvchi «yaxshi» hisoblanib, uning mustaqil fikrlash va tahlil qilish salohiyati ikkinchi darajali masalaga aylangan.

Filologik yondashuvning ustuvorligi: Darsliklarda pedagogik va metodik tamoyillardan ko'ra ko'proq akademik filologik yondashuv ustunlik qilgan. Adabiyotshunos olimlar o'z ilmiy xulosalarini va tayyor tahlillarini o'quvchiga tayyor bilim sifatida majburan taqdim etganlar. Vaholanki, adabiyot o'qitish metodikasi o'z qonuniyat va kategoriyalariga ega alohida fan bo'lib, u tayyor bilim berishni emas, balki o'quvchini bilim olishga, matnni mustaqil tahlil qilishga o'rgatishni talab qiladi.

Bir xil andozadagi fikrlashni shakllantirish: Badiiy asardan parchalar berish va uni faqat darslik muallifining shaxsiy qarashlari qolipida tahlil qilib berish butun bir avlodni bir xil va qoliplangan tarzda fikrlashga majburlaydi. Bu holat adabiy ta'limning chinakam maqsadi bo'lmish shaxsiy estetik diqqat va erkin fikrni bo'g'adi.

Yangi avlod «Adabiyot» darsliklarini yaratishda pedagogik qonuniyatlarni, o'quvchilar psixologiyasini va adabiyot o'qitish metodikasini yaxshi biladigan mutaxassislarning hamkorligiga tayanilishi zarur. Estetik va emotsional-kognitiv tamoyillar talabiga ko'ra, o'quvchiga tayyor bilimlar berilmasdan, ularga DTS mezonlariga mos bilimlarni o'z aqliy hamda emotsional mehnati orqali «kashf etish» imkoniyati yaratilishi lozim. Mustaqil va mashaqqatli aqliy mehnat orqali egallangan badiiy-hayotiy haqiqatlar o'quvchi shaxsida bir umrga muhrlanadi hamda uning amaliy hayotiy pozitsiyasiga aylanadi.

XULOSA

Adabiyot darsliklaridagi badiiy matnlar va topshiriqlar o'quvchini darslik muallifining tayyor xulosalarini ko'r-ko'rona takrorlashga emas, balki shaxsiy tahlili va hayotiy kuzatishlari vositasida o'z fikrini dalillashga o'rgatishi kerak. Darsliklar bolani ta'lim jarayonining passiv obyekti belgisidan chiqarib, uni o'qituvchi bilan teng huquqli subyekt, hamkor va ijrochi darajasiga ko'tarishi zarur. O'qituvchi va darslik bolalarning mustaqil izlanish faoliyatini to'g'ri yo'naltira olsa, o'quvchilar badiiy asardagi ma'naviy va estetik haqiqatlarni o'zlari kashf etadilar. Adabiyot darsliklari shunchaki savol-javoblar to'plami emas, balki millat kelajagi ma'naviyatini va kognitiv salohiyatini shakllantiruvchi strategik-didaktik omildir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi: darslik. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2022. – 400 b.
2. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi: darslik. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 352 b.
3. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi: o'quv qo'llanma. – Toshkent, 2010.
4. Yo'ldoshev Q. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1996.
5. Mirqosimova M. O'quvchilarda adabiy tahlil malakasini shakllantirish va takomillashtirish asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
6. Matjon S. Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar. – Toshkent: O'qituvchi, 1996. – 19 b.
7. Husanboyeva Q., Hazratqulov M., Jamoldinova Sh. Boshlang'ich sinflarda adabiyot o'qitish metodikasi: darslik. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 380 b.